

Hun, Gök Türk, Uygur Araştırmalarının Tarihi Gelişimi

Historical Development of Hun, Gok Turk, and Uyghur Studies

Ahmet Taşağıl*

öz

Bilindiği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısı, dünyanın Orta Asya'yı keşif çalışmalarını yoğunlaştırdığı bir dönemdir. Sömürgeciliğin zirve yaptığı bu dönemde batılı araştırmacılar, yarış halinde Orta Asya'nın gizemlerini çözmeye çalıştılar. Söz konusu çalışmalar her ne kadar sömürgecilğe hizmet etse de Türk kültürünün eski ve derin taraflarını ortaya çıkaran araştırma sonuçları Türk tarihi hakkında bilinenleri farklı noktalara taşımıştır. Dolayısıyla gelişen Türkoloji altın çağını yaşarken tarih çalışmaları da birer birer meyvelerini veriyordu. Genel olarak Orta Asya tarihinin her dönemi ile ilgili değerli eserler yazıldı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanının ilk yıllarında Türk tarihinin eski dönemleri üzerine araştırmalara ilgi duyulmuş ve açılan kurumlara sağlam temellere oturtulmaya çalışılmıştır. Bunlardan ilki İstanbul Üniversitesi bünyesinde 12 Kasım 1924 tarihinde kurulan Türkiyat Enstitüsü, Ankara'da 1931'de kurulan Türk Tarih Kurumu'dur. Daha sonra üniversite reformu ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümleri açılınca akademik çalışmalar daha da yaygınlaşmıştır. Ankara Üniversitesi Tarih Bölümündeki Genel Türk Tarihi, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümünde ise Umumi Türk ve Asya Tarihi kürsüleri, Türkiye dışında yaşayan Türklerin ve Eski Türk Tarihini incelemek üzere kurulmuşlardı. Daha sonraki dönemlerde başka üniversitelerin açılmasıyla sayı çoğalmış ve de yaygınlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hunlar, Gök Türkler, Uygurlar, İslam Öncesi Türk tarihi, Şarkiyat, Orta Asya

ABSTRACT

As is known, the world's exploration efforts in Central Asia intensified in the second half of the 19th century. During this period when colonialism was at its peak, Western researchers raced in their attempt to solve the mysteries of Central Asia. Although these studies served colonialism, research results that reveal the deep old aspects of Turkish culture have brought what is known about Turkish history to different points. Therefore, while the developing Turkology was experiencing its golden age, historical studies were bearing fruit one at a time, with valuable works in general being written about every period of Central Asian history.

In the first years of the proclamation of the Republic of Türkiye, interest occurred in research on the old periods of Turkish history, and efforts were made to establish it on solid foundations through the institutions that were opened. The first of these was the Turkic Studies Institute, established within

*Prof. Dr., Yeditepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.T. 0000-0002-1435-8877

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ahmet Taşağıl,
Yeditepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr

Başvuru/Submitted: 12.09.2023

Kabul/Accepted: 12.10.2023

Atf/Citation:

Tasagil, Ahmet. "Hun, Gök Türk, Uygur Araştırmalarının Tarihi Gelişimi". *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 81 (2023): 413-440. <https://doi.org/10.26650/iutd.20238112>

Istanbul University on November 12, 1924 and followed by the Turkish Historical Society, which was established in Ankara in 1931. With the subsequent university reform, academic studies became more widespread once the Istanbul University's Faculty of Letters and History Department were opened, as well as Ankara University's Faculty of Language, History, and Geography and its History Departments. The Departments of General Turkish History in the History Department of Ankara University and the Departments of General Turkish and Asian History in the History Department of Istanbul University were established to study the history of Turks living outside of Türkiye as well as the history of ancient Turks. With the opening of other universities in later periods, the number of studies increased and became widespread.

Keywords: Huns, Central Asia, Turk Khaganate, Uighurs, pre-Islamic times, Orientalism

Extended Abstract

The history of the Turks over a wide area extending from Korea to Central Europe and the Balkans comes to mind when mentioning pre-Islamic Turkish history before they converted to Islam. The beginning of Turkish history has some problems, just like the history of every nation on earth. Historical material is known to decrease as one goes deeper into the past due to a lack of sources. When looking at ancient times from a chronological perspective, conducting research that can yield definitive results becomes difficult due to the scarcity of sources. This difficult situation specific to the region has been reflected in historiography as an obstacle to the researcher of pre-Islamic Turkish history. Runic inscriptions can be found everywhere over a wide area, extending from Manchuria to Hungary. Unfortunately, written sources remain insufficient at shedding light on the inner world of the steppes. The harsh geographical conditions of the steppes always force the communities that live on them to struggle for survival. While the inhabitants of Central Asia had struggled with all kinds of difficulties to survive, living a rich life was possible in neighboring China with products obtained from fertile lands in temperate climates. Due to the harshness of the climate and the difficulties of the region, the ancient Turks produced little written material. Despite this, they had numerous inscriptions and areas decorated with extremely interesting rock paintings. However, they still could not satisfactorily reflect their inner world and history in these sources. When they went to areas where life was easier (e.g., China, Transoxiana, East Turkestan, Iran, the Middle East, Anatolia, and the Balkans), they started to write more and produce many products, just like their neighbors.

As is known, the second half of the 19th century was a period when the world intensified its exploration efforts in Central Asia. During this period when colonialism was at its peak, Western researchers raced in their attempts to solve the mysteries of Central Asia. Although these studies served colonialism, the research results that revealed the deep old aspects of Turkish culture have brought what is known about Turkish history to different points. Therefore, while the developing Turkology was experiencing its golden age, historical

studies were bearing fruit one at a time. In general, valuable works were written about every period of Central Asian history.

Although Turkish historical research in the West is known to date back to the time of the Crusades, Eastern Studies (Orientalism) gained momentum once colonialism, which had started as a result of geographical discoveries, and its colonialist policies ruled the world. In parallel with this, many books began to be published, especially in Western Europe, as a result of the efforts to learn about Africa and Asia, the information brought by travelers, and the translations of documents in the sources. One who went to East Asia and was introduced to Chinese sources had achieved their aim to learn about this country.

In the first years of the proclamation of the Republic of Türkiye, interest occurred in research on the old periods of Turkish history and efforts were made to establish it on solid foundations with the institutions that had been opened. The first of these was the Turkic Studies Institute, established within Istanbul University on November 12, 1924, followed by the Turkish Historical Society that was established in Ankara in 1931. With the subsequent university reform, academic studies became more widespread with the opening of Istanbul University's Faculty of Letters and History Department and Ankara University's Faculty of Language, History, and Geography and its History Departments. The Department of General Turkish History under the History Department of Ankara University and the Department of General Turkish and Asian History under the History Department of Istanbul University were established to study the History of Turks living outside of Türkiye as well as the history of ancient Turks. With the opening of other universities in later periods, the number of studies increased and became widespread.

The Asian Huns appeared as the first model political organization of the Asian steppes and their rule has been recorded with legendary records starting from 2255 BC. They continued to rule until the mid-5th century CE. Between 318 BC-439 CE, evidence is found for the existence of states bearing the name Hun (also Khan). Almost all written sources about the Asian Huns are in Chinese. The Asian Hun Empire, which is seen to have gained an institutional character during the particular time of Mo-tu (also Modu/Bagatur/Bahadır; 209-174 BC), forms the basis of Central Asian and Turkish history in every aspect. Hun history and Chinese history should be emphasized here as being chronologically parallel. Therefore, by following the history of one side, a person will learn the history of the other.

Gök Turk's political rule involved the institutional continuation of the Huns in every aspect and manifested itself between 552-745 CE. However, according to Chinese texts, these Turks were around for about 400 years between 542-941 CE. They had established their independent khanate in 552 CE. In 582 CE, they split into two: East and West. While the Western Turks maintained their existence until 659 CE, the Eastern Turks lost their

independence in 630 CE. In 682 CE, they emerged as the second Gök Turk Khaganate and continued their political rule until 745 CE. With the discovery of inscriptions erected and written during the second Khaganate dynasty in particular, the opportunity to learn about the inner world of the Turks had arisen. In a sense, the history of ancient Turks began being understood through Turkish. By comparing Chinese and Turkish sources, a model has been obtained through which one can learn the entire history of the Turkic World. Therefore, Gök Turks (also Kök Turks/Turkish Khaganate) have a special place in the general structure of Turkish history.

The Great Uyghur Khaganate was another khanate the Turks established in the steppe geography, centered in Mongolia (also called the Otukan region). This state was a continuation of the Gök Turk Khaganate in every aspect and managed to survive for nearly a century. It left deep traces in history. In ancient times, they were also representatives of steppe culture. Although some khans and rulers had adopted the Manichean religion for a while, they continued their lives in the steppe lifestyle until their final moments. Uyghurs, who lived as a tribe for centuries, acted together with other Turkish tribes, the Basmil and Karluks after the Gök Turks had collapsed in the mid-8th century. They had the opportunity to definitively put an end to Gök Turk rule, gain their independence, and form their state.

This khanate was destroyed by the Kyrgyz after having been maintained for about a century with their capital in Orkhan, an aimag of Mongolia. As a result, the Uyghurs also split into two groups, one going to the Kansu-Ordos region in Northwest China and the other going to the Jimsar region in Xinjiang. Over the following centuries, both groups changed their lifestyle in the region they lived and switched to a settled culture. When the influences of Manichaeism, Buddhism, and Islam were added to this, a different aspect of the ancient Turks had the opportunity to emerge. Therefore, the settled lifestyle they lived allowed them to create unique works of art, unlike other communities of Turkish origin that have survived to this day. As a result, the Uyghurs gained a special place for themselves because they formed a very different aspect of Turkish history in terms of artistic and material cultural products compared to the steppe culture. The cities and similar architectural ruins they created are remarkable, especially in the regions of Mongolia and Siberia.

Cumhuriyetimizin 100. yılını kutladığımız bugünlerde İslam Öncesi Türk tarihi ile ilgili araştırmalarda çok önemli bir seviyeye gelindiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Buna rağmen bazı problemlerin hâlâ devam ettiğini görmek mümkündür. Batıda Türk tarihi araştırmalarının Haçlı Seferleri zamanına kadar gittiği bilirse de coğrafi keşifler sonucu başlayan sömürgecilik ve buna dayalı politikalar dünyaya hâkim olunca Doğu Araştırmaları (Şarkiyat/Orientalizm) hız kazanmıştır. Buna paralel olarak Afrika ve Asya'yı öğrenme çalışmaları seyyahların getirdiği bilgiler ve kaynaklardaki belgelerin tercümesi sonucu özellikle Avrupa'nın batısında çok sayıda kitap yayınlanmaya başlamıştır. Asya'nın doğusuna gidildiğinde Çince kaynaklarla tanışılınca bu ülkeyi öğrenme gayreti hedefe ulaşmıştır. Bununla birlikte Çince metinlerde geçen yabancı kavimlerin belgelerindeki bilgiler de dikkat çekmiştir. Nihayet, Türklerin ilk ataları ile ilgili metinler incelenmiş ve 1756-1758'de yayınlanmıştır¹. Büyük ilgi çeken bu eser, 1851'lere kadar önemini sürdürmüştür. Yakineff Biçurin'in bu yılda Rusça yayınladığı eser Avrupa'daki âlimlerin de dikkatini çekmiştir². Ondan etkilenen Stanislas Julien 1864 ve 1877'de Fransa'da iki araştırma yayınlamıştır³. Rusya'nın Türk illerinde yayılması ile Wilhelm Radloff'un hem bölge gezilerinde yaptığı gözlemleri kâğıda dökmesi, hem de kaynak araştırmaları Türk dili ve tarihi incelemelerinde çok özel yer tutar⁴. Aslında W. Radloff, Rusların sömürge politikalarına hizmet etmiştir. Orta Asya Türk tarihinin anlaşılmasında W. Barthold'un 1893'te yayınladığı *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*⁵ adlı eseri önemli bir rol üstlenmiştir.

Bilindiği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısı, dünyanın Orta Asya'yı keşif çalışmalarını yoğunlaştırdığı bir dönemdir. Sömürgeciliğin zirve yaptığı bu dönemde batılı araştırmacılar, yarış halinde Orta Asya'nın gizemlerini çözmeye çalıştılar. Söz konusu çalışmalar her ne kadar sömürgecilğe hizmet etse de Türk kültürünün eski ve derin taraflarını ortaya çıkaran araştırma sonuçları Türk tarihi hakkında bilinenleri farklı noktalara taşımıştır. Dolayısıyla gelişen Türkoloji altın çağını yaşarken, tarih çalışmaları da birer birer meyvelerini veriyordu. Genel olarak Orta Asya tarihinin her dönemi ile ilgili değerli eserler yazıldı.

Danimarkalı dil bilgini W. Thomsen'in 1893 yılının Kasım ayında Orhun Yazıtları'nı okumayı başarması Türkoloji alanında gerçek bir devrimdir⁶. Daha sonra Radloff'un da katkılarıyla⁷ birçok yazıt okunmuş, çok sayıda Türkçe kelimenin açığa çıkmasıyla Eski

1 J. De Guignes, *Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongols et des Occidentaux*, Paris 1756-58 (Türkçe tec. Hüseyin Cahit Yalçın İstanbul 1325h). Ayrıca bkz. J. De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumi*, İstanbul 2019.

2 *Sobreniye Svediy o Narodah Obvitavşih v Sredney Azii v drevnaya vremena*, Sanktpeterburg 1851, 2. Baskı 1950.

3 "Documents Historique sur les Tou-kioe Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par", *Journal Asiatique*, 1864; *Documents Sur les Tou-kioe (Turcs)*, Paris 1877.

4 *Aus Sibirien*, I-II, Leipzig 1884 (Türkçe terc. Ahmet Temir, *Sibirya'dan*, Ankara 1976).

5 *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, terc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981.

6 "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrees", *Mémoire de la Société Finno-ougrienne*, V, Helsinki 1896.

7 *Alltürkische Inschriften der Mongolei*, Peterburg 1897.

Türk tarihi özellikle Gök Türkler ve Uygurlar ile ilgili bilgiler sağlam temellere oturmuştur. Ardından binlerce Uygurca yazmanın da ele geçmesiyle Türk Dilinin temelleri öğrenilmiş ve bunun tarihe katkısı olmuştur. Bu arada 1903 yılında Edeoard Chavannes'in Batı Gök Türkleri'ne dair belgeleri yayınlaması ile Eski Türk tarihi daha da aydınlanmıştır⁸. Çince belgelere dayalı olarak Parker'ın eseri de 1895'te Shang-hai'da basılmıştı⁹.

Türkiye'de ise Osmanlı'nın son dönemlerinde J. De Guignes'in eseri Hüseyin Cahit Yalçın tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Orhun Yazıtları ise Necip Asım Yazıksız tarafından Türkçe'ye aktararak tanıtılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanının ilk yıllarında Türk tarihinin eski dönemleri üzerine araştırmalara ilgi duyulmuş ve açılan kurumlarla sağlam temellere oturtulmaya çalışılmıştır. Bunlardan ilki İstanbul Üniversitesi bünyesinde 12 Kasım 1924 tarihinde kurulan Türkiyat Enstitüsü, diğeri Ankara'da 1931'de kurulan Türk Tarih Kurumu'dur. Daha sonra üniversite reformu ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümleri açılınca akademik çalışmalar daha da yaygınlaşmıştır. Ankara Üniversitesi Tarih Bölümündeki Genel Türk Tarihi, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümünde ise Umumi Türk ve Asya Tarihi kürsüleri, Türkiye dışında yaşayan Türklerin ve Eski Türk Tarihini incelemek üzere kurulmuşlardı. Daha sonraki dönemlerde başka üniversitelerin açılmasıyla sayı çoğalmış ve de yaygınlaşmıştır.

Hunlarla İlgili

Asya bozkırlarının ilk model siyasi kuruluşu olarak karşımıza çıkan Asya Hunlarının hâkimiyet süresi efsanevi kayıtlarla birlikte M.Ö. 2255'lerden başlayarak M.S. 5. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. M.Ö. 318-M.S. 439 arasında ise kesin olarak Hun adını taşıyan devletlerin varlığı görülür. Asya Hunlarıyla ilgili yazılı kaynakların neredeyse tamamı Çince'dir¹⁰. Özellikle Mo-tu (Modu/Bagatur/Bahadır-Mete) zamanında (M.Ö. 209-174) kurumsal bir nitelik kazandığını gördüğümüz Asya Hun İmparatorluğu, her yönüyle Orta Asya ve Türk tarihinin temelini oluşturur. Burada vurgulamak gerekir ki, Hun tarihi ve Çin tarihi kronolojik anlamda paralellik gösterir. Dolayısıyla her iki tarafın biri takip edilirse, aslında diğeri tarafın tarihi de öğrenilmiş olur.

M.Ö. 2700'lerden itibaren efsanevi bilgiler de olsa Çinliler, Kuzeyli komşularını kaydetmeye başladılar. Kendi sınırları içlerine girenleri daha çok tanıdıkları için daha fazla

8 *Documents sur les Tou-kiuo Occidentaux*, Petersbourg 1903; *Notes Additionnelles Documents sur les Tou-kiuo Occidentaux*, Petersbourg 1906.

9 *A Thousand Years of the Tartars*, Shang-hai 1895.

10 Hunlar hakkında bilgi veren Çin kaynaklarının başında Shih-chi史記 (110. bölüm); Han Shu 94漢書 A, B; Hou Han Shu後漢書 (89. bölüm); Chin Shu晉書 (97. bölüm); Tzu-chih T'ung-chien資治通鑑; T'ung Tien通典 ve Ts'e-fu Yüan-kuei 冊府元龜 gibi kaynak eserler gelmektedir.

anlatmaları normal bir durumdur. Bundan dolayı Hunların ilk yurdu Kuzey Çin gösterilse de kesinlikle doğru değildir. Ama her fırsatta bozkırların Çin içlerine girdikleri, Kuzey Çin’de ve daha iç bölgelerinde kendilerine yaşam alanları yarattıkları da doğrudur. Bu yüzden M.Ö. 221’den ya da M.Ö. 214 Çin ordusunun seferinden sonra Hunların esas yurtlarından çıkarıldıkları görüşü gerçeği ifade etmez. Sadece Sarı Irmak’ın güneyini terk etmişlerdir. Nitekim Hunlara ait Buryatya (Ulan Ude), Moğolistan ve İç Moğolistan arkeolojik malzemeleri aksine işaret etmektedir¹¹.

Bozkır kökenli olduğu çok açık bir şekilde anlaşılan Kuzey Çin’deki Chou hanedanı, Çin kültürünü değiştirmeyi, üstelik kalıplaştırmayı başarmıştır. O ortamda yetişenler daha sonra Savaşan Devletler çağında ve İlkbahar-Sonbahar dönemlerinde Çin kültürünün temellerini atmışlardır. Gerçek anlamda Çinliliği temsil eden Han hanedanı M.Ö. 206’dan sonra bahsettiğimiz temeller üzerinde yükselmiştir¹².

Tarih sahnesinde T’ou-man’ın adı bilinen ilk Hun hükümdarı olarak görüldüğünde yıl M.Ö. 221’dir. O esnada Hunların idari merkezi Çin topraklarının epey iç taraflarında bulunuyordu. Bu durum bütün Hunların o bölgede yaşadıkları sonucunu ifade etmez. Söz konusu devirde Moğolistan ve kuzey bozkırlarını terk ederek Kuzey Çin’de yoğunlaşma gerçekleştirmişlerdir. Sonraki devirlerde de ekonomik sıkıntı ile boğuşmak durumunda kalan Hun kitlelerinin defalarca Çin’in kuzeyindeki alanlara yerleştiğini görürüz. Aslında Hunlar, söz ettiğimiz tarihten 7 yıl sonra yenilgiye uğrayarak bozkırlara çekileceklerdir. Nitekim

-
- 11 Moğol arkeologlar tarafından ortaklaşa Moğolistan topraklarında keşfedilen arkeolojik eserler ve buluntular üzerine bir atlas yayınlanmıştır. Bunların bazıları için bkz. *Treasures of the Xiongnu*, ed. Gelegdorj Eregzen, Ulaanbaatar 2011; D. Tseveendorj, *İstoriya Drevnego İssskustva Mongolii*, Ulaan Baatar 2012; E.A. Novgorodova, *Drevniyaya Mongolia*, Moskva 1989; ayn.mlf., *Naseleniye gornogo Mongolia v epohu rannego jelezno veka kak etnokulturniy fenomen, proishojdeniye genezis istoričeskiye sudbi*, Novosibirsk 2003; Baykal’ın doğusundaki Hun arkeolojik kalıntılar için bkz. L.V. Lbova, *Paleolit Severnoy zonu zapadnogo zabaykalya*, Ulan Ude 2000; Nyam-Osorin Tsultem, *İskkusstvo Mongolii*, Moskva 1984.
- Altay bölgesi maddi Hun kalıntıları için bkz. S.V. Kiselev, *Drevniyaya İstoriya Ujynoy Sibiri*, Moskva 1950, s. 307-486; G.V. Kubarev, *Kultura Drevnih Tyurok Altaya, Po Materialam Pogrebalnih pomyatnikov*, Novosibirsk 2005. *Naseleniye Gornogo Altaya v Epohu Rannego Jeleznogo Veka Kak Etnokulturniy Fenomen: Proishojdeniye, genezis, İstoričeskiye Sudbi*, (komisyon), Novosibirsk 2003; Ç. Amartuvşin-N. Batbold-G. Eregzen-B. Batdalay, *Çandman Har Uulun Arheologiyın Dursgal*, I, Ulaanbaatar 2015; Çimiddorjiyn Eröl-Erdene, *Hunnugiyn Yazguurtın Orşuulgın Dursgalın Sudalгаа*, Ulaanbaatar 2015; Ts. Törbat, *Mongol Ba Bus Nutgiyn Bugan Höşöönii Soyol*, I-II, Ulaanbaatar 2018.
- 12 Günümüze kadar dünyada Asya Hunları hakkında yapılan çalışmaların çoğu ağırlıklı olarak Mo-tu ile (M.Ö. 209) başlamaktadır. Bunlardan bazıları için bkz. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, I, Berlin-Leipzig 1921, s. 38; L. Ligeti, “Asya Hunları”, *Attila ve Hunları*, derleyen Gyula Németh, çev. Şerif Başstav, İstanbul 1962, s. 28; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, s. 58; Yü Ying-shih, “Hsiung-nu (şyung-nu)”, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. D. Sinor, Türkçe terc. S. Esenbel, İstanbul 2000, s. 170 vd.; P. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 46 vd.; Thomas Barfield, *The Perilous Frontier*, Blackwell, Massachusetes 1989, s. 32 vd.; Owen Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, Oxford University Press, Boston 1992, s. 452-463, 480-483; D. Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Blackwell Publishers, Oxford 1998, s. 185 vd.; Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen yay., Konya 2012, s. 39-41; Kao Chien-ch’ün, *Tzuei-hou İ-ke Hsiung-nu*, Pei-ching 2009; Chang Chin-k’uei, *Hsiung-nu Ti-kuo*, Pei-ching 2009; Ahmet Taşagül, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, İstanbul 2020.

Türk-Hun tarihinin en büyük ve muhteşem hükümdarlarından Mo-tu burada tarih sahnesinde yer alacaktır.

Tasarladığı ihtilali başarılı bir şekilde uygulama safhasına koyarak tahtı ele geçiren Mo-tu, 35 sene Hun İmparatorluğu'nu yönetti. Çin'i baskı altına alarak tarihi korku yaşatması ve hafızalara kazıtması çok dikkat çekicidir. Ancak, onun en önemli başarısı Orta Asya bozkırlarındaki bütün boy ve toplulukları bir idare bütünlüğünde toplamasıdır. Kısacası Orta Asya'da yaşayan bütün bozkır halklarını bir birlik haline getirmeyi başarmıştır.

Hunların zaman paralelinde M.Ö. 206 yılında kurulan Han hanedanı da çok önemlidir. Gerçek anlamda Çinliliğin temelini atmıştır. Nitekim günümüzde dahi gerçek Çinlilere Han derler.

Çince yazılı orijinal kaynaklara bakılarak Hunların ve diğer toplulukların tarihlerine dair Batı dillerinde eserler meydana getirilmeye başlanmıştır. E. H. Parker'ın çalışması bunlardan biridir¹³ ve J. De Groot'un 1921 yılında yazmış olduğu eser¹⁴ Hunların tarihini açığa çıkarmıştır. Mc Govern¹⁵ ve diğerlerinin eserleri bilgileri daha da genişletirken, Otto Franke'nin üç ciltlik Çin Tarihi incelemesi¹⁶ Hun tarihine katkıda bulunmuştur. Zaten siyasi ve kültürel gelişmelerinin gelişimine bakıldığında Hunlarsız Çin tarihini yazmanın mümkün olmadığı anlaşılır.

Ülkemizde Sinoloji'nin öncülerinden W. Eberhard, Hunlar ve Batı Türkistan halkları hakkında yazdığı makalelerde bilgi verdi. Ayrıca *Çin Tarihi* adlı eserde de Hunları tanıtan malumatı değerlendirerek Türkçe'ye kazandırdı (1942). Aynı yazarın Hunlar ve Hun döneminde Orta Asya'da yaşayan kavimler hakkında da makaleleri vardır¹⁷. *Çin'in Şimal Komşuları* adlı eseri ile Kore'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan uçsuz bucaksız bozkırlarda yaşayan irili-ufaklı boyları incelemiştir. Yine Türklerden Muhaddere Özerdim'in çalışmaları¹⁸ ilk yayınlar olarak dikkati çeker. İslam Öncesi Türk Tarihinin en büyük âlimlerinden Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu* adlı iki ciltlik geniş bir eser yazdı. Ögel, yine

13 *A Thousand Years of the Tartars*, Shang-hai 1895.

14 *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, I, Berlin-Leipzig 1921.

15 *The Early Empires of Central Asia*, Newyork 1939.

16 *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, Berlin 1930.

17 *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942; "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1942), s. 125-191; "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri", *Ülkü*, sayı 92 (1940), s. 161-172; "Çin Kaynaklarına Göre Türklerde ve Komşularında Spor", *Ülkü*, sayı 87 (1940), s. 204-215; *Çin Tarihi*, Ankara 1987; "Muahhar Han Devrinde (M.S. 25-M.S. 220), Hun Tarihinin Kronolojik Bakış", *Belleten*, IV/16 (1940), s. 337-385; "Eski Çin Kültürü ve Türkler", *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, I/4 (1943), s. 19-29.

18 "Chou'lar ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini", *Belleten*, XXVII/105 (1963), s. 1-23.

başka makaleleri ile konuya açıklık getirmeye çalıştı¹⁹. Ayşe Onat, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun, Han Shu'nun Hunlarla ilgili bölümünü kritik ederek Türkçe'ye tercüme ettiler²⁰. Onat, ayrıca Batı bölgeleri ile ilgili metinleri de Türkçe'ye çevirdi ve çok sayıda makale yazdı²¹. Bu arada Tilla Deniz Baykuzu çok değerli bir monografya yayınladı²². Baykuzu, ayrıca yüksek lisans ve doktora tezlerinde Kuzey Çin'de kurulan Hun devletlerini araştırmıştı²³. Gökçe Balcı ise Tabgaçları değerlendiren bir doktora çalışması gerçekleştirdi²⁴. Merhum Pulat Utkan'ın Shih Chi'nin Hunlar bölümü için hazırladığı metinleri Giray Fidan tamamlayarak yayınladı²⁵. Kürşat Yıldırım ise Çin kaynaklarına göre Doğu Türkistan'ın şehirlerini araştırdı, Hun tarihi üzerine makaleler çıkardı²⁶. Bu eserin yayına hazırlandığı günlerde Konuralp Ercilasun da müstakil bir Hun tarihi yayınladı²⁷. Cevat Türkeli, Hunların atalarına dair son derece orijinal bir doktora tezi hazırlamıştı²⁸. Gelinen noktada ülkemizde Hun tarihi ile ilgili yayınların memnuniyet verici olduğunu söyleyebiliriz. Hunların dili ile ilgili de Talat Tekin'in bir çalışması yayınlanmıştır²⁹.

Biz de yaklaşık 30 yıldan beri araştırıp okuttuğumuz Hun tarihi ile ilgili değerlendirmelerimizi okuyucuya sunmak amacıyla yola çıktık. Daha önce yapılmış kaynaklara dayalı araştırmaların hepsini dikkate alarak konuya başladık. Hem Shih Chi, Han Shu, Hou Han Shu gibi kaynaklardaki belgeleri inceledik, hem de daha önceki eserlerde pek de yer verilmeyen T'ung Tien, Tsu-chih T'ung-chien ile Ts'e-fu Yuan-kuei'deki belgeleri taradık³⁰.

-
- 19 “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, *DTCF Dergisi*, VI/4 (1948), s. 259-278; *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962; *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981, 2. Baskı Ankara 2015; “İlktöles Boyları”, *Belleten*, XII/48 (1948), s. 795-831.
- 20 *Han Hendenliği Tarihi Hsiung-nu Monografisi*, Ankara 2006.
- 21 “Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler”, *Belleten*, LIV/212 (1990), s. 913-920; “Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI/26 (1992), s. 63-71; *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Ankara 2012; “Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi”, *DTCF Dergisi*, XXXI/1-2 (1987), s. 383-395; “Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S.220)”, *Belleten*, LV/200 (1987), s. 611-624; “Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri Hakkında Bir İnceleme”, *Belleten*, LV/212 (1991), s. 71-78.
- 22 *Asya Hun İmparatorluğu*, Konya 2012.
- 23 *Kuzey Liang'da Kurulan Hun Devleti*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997; “V. Yüzyılda Kuzey Çin'de Kurulan Bir Hun Devleti: Kuzey Liang”, *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 758-762.
- 24 *Tabgaçlar*, İstanbul 2018.
- 25 *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul 2018.
- 26 *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*, İstanbul 2016; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, haz. Kürşat Yıldırım, İstanbul 2013; “Hunlar ve Gansu Bölgesi”, *Atsız Armağanı*, II, haz. Saadettin Y. Gömeç, Ankara 2017, s. 187-200; “Asya Hunlarının Kurultay Yerleri Hakkında”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XVI/2 (2016), s. 197-209; “Hunların Gansu Koridoru'ndaki Guzang □ □ Şehri Üzerine Bazı Notlar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 39 (2016), s. 61-69. Yazar *Çin Tarihi* (İstanbul 2021) adlı kitabında da Hun, Gök Türk ve Uygur dönemleri hakkında bilgiler vermiştir.
- 27 *Türk Tarihinde Asya Hunları*, Ankara 2020.
- 28 *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990.
- 29 *Hunların Dili*, Ankara 1993.
- 30 Hunlar hakkında bilgi veren Çin kaynaklarının başında Shih-chi史記 (110. bölüm); Han Shu 94漢書 A, B; Hou Han Shu後漢書 (89. bölüm); Chin Shu晉書 (97.bölüm); Tzu-chih T'ung-chien資治通鑑; T'ung Tien通典 ve Ts'e-fu Yuan-kuei 冊府元龜 gibi kaynak eserlerden faydalanarak *Bozkırların İlk imparatorluğu Hunlar* kitabımızı yazdık.

Bulduğumuz bilgileri değerlendirerek, Shih Chi ve Han Shu'dakilere ilave ettik. Kronolojik bir bilgi gövdesi oluşturmaya gayret ederek Hun tarihini yazmaya çalıştık. Kaynaklarca ifade edilen sosyal hayat ve devlet teşkilatı ile ilgili konuları yeri geldiğinde ele aldık. Böylece konu bütünlüğü sağlanması mümkün oldu. Arkasına da son yıllarda özellikle Moğolistan, Kuzey Çin ve Sibirya'da yapmış olduğumuz saha araştırmaları gezilerinde ulaştığımız bilgilere ve Moğol ile diğer ülke arkeologlarının gerçekleştirdiği kazıların sonuçlarına göre maddi kültür miraslarını koyduk. Her yıl çok sayıda arkeolojik keşfin meydana geldiği Hun topraklarında gelecekte çok daha önemli bilimsel sonuçlara ulaşılabileceği açıktır. Biz bu çalışmada, şimdilik mevcut buluntulara göre yorumlama gayreti gösterdik³¹.

Gök Türkler

Her yönüyle Hunların kurumsal devamı olan Gök Türk siyasi hâkimiyeti 552-745 yılları arasındaki dönemde kendini gösterdi. Ancak, biz Çince metinlere göre onları 542-941 arası gibi yaklaşık 400 yıl takip ederiz. 552'de bağımsız kağanlıklarını kurdular. 582'de Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldılar. Batı kanadı 659'a kadar bir şekilde varlığını korurken, Doğu tarafı 630'da bağımsızlığını kaybetti. 682'de II. Gök Türk Kağanlığı olarak ortaya çıkıp 745 yılına kadar siyasi hakimiyetini sürdürdü. Özellikle II. Kağanlık zamanında dikilen ve yazılan yazıtların keşfedilmesiyle birlikte Türklerin iç dünyasını öğrenme fırsatı doğdu. Bir anlamda Eski Türk tarihi Türkçe üzerinden anlaşılmaya başlandı. Çince ve Türkçe kaynakların karşılaştırılmasıyla bütün Türk Dünyası tarihini öğrenebileceğimiz bir modele kavuşmuş olduk. Bu yüzden Türk tarihinin genel yapısı içinde Gök Türkler (Kök Türkler/ Türk Kağanlığı) özel bir yere sahiptir.

Yukarıda da açıklamaya çalıştığımız gibi Batı ilim âleminde her zaman ilgiyle takip edilen şarkiyat araştırmaları, coğrafi keşiflerin yapılması, ilim ve teknikte ilerleme neticesinde XVIII. yüzyıldan itibaren büyük bir hız kazanmıştır. Yeni bulunan yerler, Uzak Doğu, Hindistan ve Orta Doğu milletleri üzerine araştırmalar sürerken dikkatler Orta Asya Türk tarihine çekilmeye başlamıştır. Çin yıllıklarındaki bilgiler bu hususta başı çekerken, eski Grek ve Latin kaynakları, daha sonra Arapça ve Farsça eserler bunları takip ediyordu. Şarkiyatçılar (Orientalist) büyük bir hızla bunları incelemeye koyulmuşlardı.

Gök Türk tarihi ile ilgili Çin kaynaklarına dayalı ilk araştırmanın yine 1756-58 yıllarında, J. De Guignes tarafından Fransa'da yapıldığını söylemeliyiz (*Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongol et des Autres Tartares Occidentaux*, Paris 1756-58, I-V; Türkçe terc. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1325h). Zamanının şartlarında oldukça iyi sayılan bu eser çok geçmeden ilmi değerini yitirmiştir. Sinoloji alanındaki gelişmeler ve diğer araştırmalar, De Guignes'in vardığı neticelerin hatalı olduğunu, Çince isimlerin yanlış okunduğunu göstermiştir.

31 Ahmet Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, İstanbul 2020.

Kaynaklara dayanılarak Gök Türk tarihi üzerine batıda yapılan ikinci büyük çalışma, N. Yakinef Biçurin'in *Sobreniye Svediy o Narodah Obtitavşih v Sredney Azii v Drevneya Vremena* (Sanktpeterburg 1851; 2. baskı Moskova-Leningrad 1950) adlı eseridir. Daha çok yıllık ve ansiklopedilerdeki Gök Türk bölümlerine dayalı olarak yapılan 12. yüzyıla kadar Orta Asya ile ilgili çalışmada Çince okuma hatalarının yanında Batı Gök Türk kaganı Tardu'yu 480'li yıllarda yaşamış göstermek gibi birçok hataya düşülmüştür.

Ansiklopedik eserlere dayalı çalışmalara bir misal de St. Julien'in eseri (*Documents sur les Tou-kioue (Turcs)*, JA 1864 ve de kitap olarak Paris 1877)'dir. Yakinef ile istişare halinde, 1726 yılında meydana getirilmiş olan Pien-i-tien adlı ansiklopediye bağlı olarak, yıllıklardan iktibaslarla Gök Türklerle ilgili bilgileri tercüme ederek yayınlamıştır. Bu eserde de tercüme, filoloji ve tarihle ilgili birçok hataya rastlanmaktadır.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Orta Asya'ya karşı şarkiyatçılar ve diğer ilim adamları arasındaki ilginin arttığı görülmektedir. Bu sıralarda Orta Asya'nın iç kesimlerine kazı ve benzeri araştırma gezileri tertip edilirken, ilim dünyası bir büyük keşfe daha sahne oldu. 1728 yılında İsveçli subay Strachlanberg tarafından ilim âlemine ihbar edilen Orhun Abidelerinin okunması 1893 yılında vuku bulmuştur (W. Thomsen, "L'Inscriptions de l'Orkhon dechiffreé", *MSFOu*, V, 1896).

Türk ve Türk tarihinin en önemli yazıtları olan bu kitabelerin okunması Gök Türk araştırmalarında yeni bir çığır açmıştır. Yazıtlardaki özel isimlerin okunup, açığa çıkmasıyla, birçok Çince ismin, unvanın Türkçe karşılığını tesbit etmek mümkün olmuştur. Ayrıca II. Gök Türk Devleti dönemiyle ilgili teferruatlı malumat elde edilmiştir. Bundan birkaç yıl sonra Gök Türk (Kök Türk) deyiimi ilk defa kullanılmıştır³². Aslında kitabelerin okunması gibi önemli bir gelişme Türkologların çoğunu Gök Türkler üzerine araştırma yapmaya sevk etmiştir. Bu zamana kadar sadece sinologlar tarafından yapılan araştırmalar ön planda iken artık Gök Türklerin kendi dilleriyle yazdıkları kitabeler önem kazanmıştır.

Ancak kitabeler taşıdıkları bütün bu kıymetlerine rağmen yine de Gök Türk tarihi için yetersiz kalmaktadır. Özellikle 542-630 arasındaki devreye ait kayıtlar son derece azdır. Bunu kitabelerin okunmasının ardından E. Chavannes tarafından yazılan *Documents sur les Tou-kioue Occidentaux*, (Petersburg 1903, 2. baskı Paris 1941) adlı eserden anlamak mümkündür. Chavannes, *Batı Gök Türkleri Hakkında Vesikalar* adlı bu eserinde ağırlığını 627 yılından sonraya vermek üzere yıllıklardaki Batı Gök Türklerine ve Türkistan'ın küçük şehir devletlerine ait metinlerin tercümesini vermiştir. Chavannes'in eseri her bakımdan Gök Türk tarihini De Guignes, Yakinef ve Julien'in araştırmalarından daha doğru ve sağlam temellere oturtmuştur. Diğer taraftan Grek kaynaklarındaki Gök Türkler hakkındaki bilgilerle mukayese etmiş olması esere ayrı bir değer katmaktadır.

32 W. Bang, *Über die Köktürkische Inscript auf der Süd Seite des Kül Tegin Denkmals*, Leipzig 1896.

Fakat Batı Gök Türkleriyle ilgili vesikalar muhtevalı bu eserde 618 yılı öncesine ait eksik vesikalar vardır. Özellikle Batı Gök Türk ülkesine gitmiş veya alakalı şahsiyetlerin biyografilerinin tercüme edilmemesi eksikliklerdir (Pei Chü, Ts'ui P'eng, Wei Chie ve benzeri). Bunun yanında kendisinin esas kabul ettiği Chiu T'ang Shu ve Hsin T'ang Shu'dan çok önce yazılmış olan T'ung Tien gibi çok önemli bir eseri tercüme etmemiştir. Kronolojik vesika bakımından en zengin eser Tsu-chih T'ung chien'deki bilgilerin de tercümesini yapmamıştır. Ancak, Chavannes'ın kendisi de yıllıklardaki vesikaların eksik olduklarını görmüş ve daha sonra Ts'e-fu Yüan-kui'e dayalı olarak *Notes Additionelles sur les Tou-kioue Occidentaux* (Petersburg 1903) adlı eseriyle telafi etmeye çalışmıştır. Burada da 618 yılı öncesi eksiktir. Bu tarihten önceki vesikalar tercüme edilmemiştir. Bununla birlikte bazı isimlerin hatalı okunmuş olmasına rağmen yukarıda söylediğimiz gibi Gök Türk tarihi hakkında o zamana kadar yapılmış en iyi çalışmadır.

1915 yılında yine Fransız Paul Pelliot, Türk ismi hakkında üç sayfalık bir makale yayınlamıştır³³. Gök Türk tarihi hakkında fazla bir şey getirmeyen bu makale, daha çok Türk isminin Çincesi ve fonetiği üzerinedir.

Gök Türk tarihi hakkında Çin kaynaklarına bağlı olarak yapılan en hacimli araştırma Liu Mao-tsai'in eseridir³⁴. Yıllıklardaki Gök Türklerle ilgili bütün metinlerin tercümesi esas alınmış ve Almanca'ya çevrilmiştir. Bu konuda yazılanların en mükemmeli olarak kabul edilen bu eserde vesika eksiklikleri göze çarpmaktadır. Her şeyden önce Sui Shu'da kayıtlı birçok biyografi tercüme edilmemiştir. Fakat bu biyografilerin bazı hadiseleri aydınlatmakta anahtar vazifesi gördüğünü müşahede etmekteyiz. Dolayısıyla bu biyografilerdeki vesikalar başka hiç bir yerde yoktur ve çok önemlidir. Bundan başka Tsu-chih T'ung-chien'de yıllıklarda olmayan birçok vesika vardır. T'ung Tien özellikle unvan bakımından çok zengindir. Büyük bir ansiklopedi olan Ts'e-fu Yüan-kui de yıllıklardan daha zengin malzemeye sahiptir. Bu metinlerin tercümesi yapılmamıştır.

Bunu takiben 1960 yılında René Giraud, Orhun Abidelerine dayalı olarak II. Gök Türk devletini siyasi ve teşkilat yönünden incelemiştir³⁵.

1968 yılında Macaristan'da H. Ecsedy, kaynaklara dayalı makalesiyle 545-589 yılları arasındaki Gök Türk-Çin ticari ilişkilerini tetkik etmiştir³⁶. Sadece yıllıklardaki Gök Türk bölümleri ve Tsu-chih T'ung-chien'deki bilgiler esas alındığı, biyografiler kullanılmadığı için yetersiz olduğu noktalar bulunmaktadır. Gök Türk dönemi hanedan yıllıkları olan Chou Shu, Sui Shu, Hsin T'ang Shu'daki bilgiler, Liu İ-t'ang tarafından *Pien-cheng Yen chiou Suo*

33 "L'Origine de Tou-kioue, Nom Chinois de Turc", *T'oung Pao*, Second Series, XVI/5 (1915), s. 687-689.

34 *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I-II, Wiesbaden 1958.

35 *L'Empire de Turc Célestes*, Paris 1960.

36 "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second half of the VIth Century", *Acta Orientalia*, XXI, Budapest 1968, s. 131-180.

dergisinin 12. sayısında (Taipei 1981) açıklanmaya çalışılmıştır. Bu müellif Sui ve Hsin T'ang Shu'daki Batı Gök Türk bölümlerinin açıklamalarını aynı derginin 14. sayısında yapmıştır (1983). Uygurca ve Moğolca isimlerle Gök Türk isimlerinin Çincelerini mukayese ederek neticeye varmak istemiş ise de başarılı olduğu kabul edilemez; çünkü Uygurca'da kullanılan (Beşir, Hasan gibi) Arapça isimlerle karşılaştırma yaparken, fonetik benzerliklerden çözüm yolları ararken pek çok hataya düşmüştür.

Taiwan'da yapılan bir diğer araştırma Liu En-hsien'in *T'u-chüe Yen-chiou* (T'ai-pei 1987) adlı eseridir. Liu Mao-tsai'nin eserinden sonra en hacimli eser sayılabilir. Ancak yazar, bölümlere ayırdığı konu başlıklarında sık sık aynı bilgi ve konuları tekrar etmektedir. Bunun yanında yıllıklardaki Gök Türk bölümlerine bağlı kalmış ve biyografilere, imparatorlar bölümlerine oldukça az müracaat etmiştir. Ayrıca yaptığı soy kütüğü listesinde eksikler vardır.

Gök Türklerle ilgili Çin kaynaklarına dayalı son araştırma Japon T. Hayashi tarafından yayınlanmıştır³⁷. 618 yılı sonrasını incelemeyi hedefleyen bu makalede, aslında Gök Türk-Çin ticaret ilişkileri ele alınmaya çalışılmıştır. Ancak, Çin kaynaklarında geçen Sui imparatorluğunun sonunda isyanlar çıkması (616-617) ve bazı asi Çinli devlet adamlarının Gök Türklere bağlanması olaylarını, Gök Türklerin kuvvetlenmesinde asıl sebep olarak göstermektedir. Halbuki Çin yıllıkları dahi bu sırada kuzeye çıkan Çinli asi devlet adamlarına kaganın bizzat asker verdiği, Gök Türklere teslim olan halkın ise dağların, vadilerin arasında yaşadığı ve hiç bir askeri faaliyet göstermediklerini anlatmaktadır.

Ülkemizde Gök Türkler hakkında ilk ilmi çalışma A.M.V. Gabain tarafından yayınlanmıştır³⁸. Daha ziyade kitabelere bağlı olarak II. Gök Türk devletinin ele alınmaya çalışıldığı bu makalede I. Gök Türk devleti dönemine ait çok kısa malumat vardır. Buna rağmen Gök Türklerin Çin'le ilk siyasi temas kurmasını 556 yılına koymak gibi büyük karışıklıklar yapılmıştır. Biçurin'in eserindeki hataların tekrar edildiği anlaşılmaktadır.

Rus Yakinef ve Fransız Julien'in eserlerine ve arkeolojik kazılara dayalı çalışmalardan faydalanmak suretiyle A. N. Kurat, bir makale yayınlamıştır³⁹. Bizzat Çince metinlerden faydalanmadığı anlaşılan Kurat, eserlerini kullandığı Julien ve Yakinef'in hatalarını tekrar etmiştir. Mesela 545 yılı, 535 olarak gösterilmiş; Tardu 480'li yıllarda yaşamış gibi bariz karışıklıklar tekrar edilmiştir. Ayrıca I. Gök Türk devleti 552-582 yılları arasında varlığını sürdürdükten sonra Doğu Gök Türkleri anlatılırken Tou-lan Kagan ile Ch'i-min Kagan aynı şahıs olarak belirtilmiştir. Kao-ch'ang'lılar da yine Yakineff'ten iktibaslı ve hatalı olarak Uygurlar şeklinde izah edilmiştir. Bunlar gibi birçok yanlış tarihlere ve isimlerin karıştırılmasına tesadüf edilmektedir.

37 "Development of a Nomadic Empire", *Bulletin Ancient and Orient Museum*, XI, Tokyo 1990.

38 "Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış", çev. Saadet Ş. Çağatay, *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II/5 (1944), s. 685-696; VIII/3 (1950), s. 373-379.

39 "Göktürk Kağanlığı", *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, X/1-2 (1952), s. 1-56.

Ülkemizde Çince metinlere dayalı ilk Gök Türk tarihi çalışması B. Ögel tarafından yayınlanmıştır⁴⁰. Chou Shu ve Sui Shu'daki Gök Türk bölümlerinin menşeyle ilgili kısımlarındaki efsanevi rivayetler bunun zamanına kadar tercüme edilerek açıklanmıştır. Çok iyi izahatların yapıldığı bu makalede diğer Türk boyları, Moğol kabileleri ve Hun'larla olan ortak noktalar mukayese edilerek tesbit edilmiştir. Ögel'in meseleye vakıf olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Ancak Chou Shu 50'deki ilk satırda A-shih-na kabilesini ilk yenen devletin adı belirtilmeyerek komşu devlet (Lin-kuo) ifadesi kullanılmıştır. Ögel, burada komşu anlamına gelen Lin karakterini devlet adı olarak düşünmüş sonra yerini aramış ve bulamadığını belirtmiştir.

Liu Mao-tsai'ın bu geniş tercümesinin eksiklerini fark eden Ögel, doktora öğrencisi Chang Jen-t'ang'a, Tsu-chih T'ung-chien ve Ts'e-fu Yüan-kui'deki bilgilerin tercümesini yaptırmıştır⁴¹ (*Doğu Göktürkleri*, doktora tezi, özel baskı Taipei 1968). Chang Jen-t'ang, 618-742 yılları arasında tekabül eden devrede ağırlığı Tsu-chih T'ung-chien olmak üzere bazen Ts'e-fu Yüan-kui'deki belgeleri kullanmak suretiyle Türkçe'ye tercüme etmiştir. Burada 542-618 yılları arasında dokunulmamıştır. Tang hanedanı resmen 618 yılında kurulmuştur; fakat bunun isyan hareketi bir-iki yıl önce başlamıştı. Bu yüzden, 616 yılından itibaren tercümelere başlamış olması konu bütünlüğü açısından iyi olacaktır. Çünkü bu devrede Gök Türklerin Çin'e yardımları vardır. T'ang hanedanı, daha kurulduğu sırada yok olmaktan bir Gök Türk tegini Ta-nai sayesinde kurtulmuştur. Bunlara ait malumat bulunmamaktadır. Diğer taraftan 618 sonrasına ait Ts'e-fu Yüan-kui'deki belgelerin hepsinin tercümesi yoktur. Üstelik Gök Türklerin askeri ve siyasi alanda üstün oldukları döneme ait vesikaların verilmemesi de dikkat çekicidir.

Çince yazılmış tarihi kaynaklarda Gök Türklerle ilgili çok fazla bilgi kapsayan belgeler mevcuttur⁴². Ahmet Taşağıl tarafından Çin Kaynaklarına dayalı dört ayrı kitap yazılmıştır⁴³. Kaynaklardaki bütün belgeler taranarak Gök Türklerle ve o dönemde yaşamış olan boylarla ilgili metinler Türkçe'ye tercüme edilerek ve değerlendirilerek kitap haline getirilmiştir.

40 "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar Notlar", *Belleten*, XXI/81 (1957), s. 81-137.

41 *Doğu Göktürkleri*, Doktora Tezi, özel baskı Taipei 1968.

42 Gök Türkler ile ilgili bilgi veren orijinal Çin kaynakları Chou Shu周書 50, s. 909; Pei Shih 北史 99, s. 3285; Sui Shu隋書; T'ung Tien通典 197, 1067 c; Ts'e-fu Yüan-kuei册府元龟 958, 23a; T'ung Chih通志 636, 1c; Tsu-chih T'ung-chien資治通鑑; Wen-hsien T'ung-k'ao文獻通考 343, 2687 a; *Chiou T'ang Shu* 舊唐書 198. Bölüm; Hsin T'ang Shu新唐書 (Ou Yang-hsiou/ 1060). Yazdığımız konuyla ilgili eserlerde söz konusu kaynakların tanıtımı detaylı bir şekilde yapılmıştır.

43 "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", *MSÜ Fen-Edeb. Fak. Dergisi*, sayı 1 (1992), s. 121-134; "Kaghan Kağan (692-716)", *Belleten*, LVII/218 (1993), s. 51-70; "Gök Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, LXIII/236 (1999), s. 23-42; *Gök Türkler I*, Ankara 1995; "Kaghan Kağan Devrinde Gök Türk-Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 65 (1991), s. 307-320; *Gök Türkler II*, Ankara 1998; "Gök Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları", *Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, Tarih Boyunca Türklerde İnsan Hakları Kitabı*, I, İstanbul 1992, s. 93-116; *Gök Türkler III*, Ankara 2004; *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004.

Yazıtların bulunup okunması 1893 sonrası Türkoloji'de çığır açılmasına sebep olmuştur. Dünyanın birçok ülkesinde ve ülkemizde Gök Türk yazıtlarıyla ilgili çok sayıda kitap ve makale yazılmıştır⁴⁴. Aradan geçen sürede yeni birçok yazıtın keşfi Eski Türk tarihi araştırmalarına büyük katkı sağlamıştır. Bir unvan ve adın Türkçe karşılıklarının öğrenilmesi sonucu Gök Türk tarihi daha da aydınlanmıştır.

Uygurlar

Türklerin bozkır coğrafyasında Moğolistan, hatta Ötüken bölgesi merkezli çıkardıkları bir başka kağanlık Büyük Uygur Kağanlığı'dır. Her yönüyle Gök Türk Kağanlığı'nın devamı olan bu devlet, yaklaşık yüzyıl ayakta kalmayı başararak tarihte derin izler bırakabilmiştir. Eski devirlerde onlar da bozkır kültürünün temsilcisidirler. Her ne kadar bir vakit Mani dinini benimseyen kağan ve yöneticiler olsa da son ana kadar bozkır hayat tarzında ömürlerini sürdürmüşlerdir. Yüzyıllarca bir boy halinde yaşayan Uygurlar VIII. yüzyılın ortasında Gök Türklerin çöküşüne gitmesi üzerine diğer Türk boyları Basmıl ve Karluklar ile birlikte hareket ettiler. Gök Türk hâkimiyetine kesin bir şekilde son vererek bağımsızlıklarını kazanıp kendi devletlerini oluşturma fırsatını buldular.

Bu kağanlık Orhun/Ötüken merkezli halde yaklaşık yüz yıl devam ettikten sonra Kırgızlar tarafından yıkıldı. Sonuçta ikiye ayrılan Uygurların bir kitlesi Kuzeybatı Çin'de Kansu-Ordos bölgesine, diğer bir kitlesi ise Beşbalık bölgesine geldiler. Takip eden asırlar içinde her iki grup da yaşadığı bölgede hayat tarzını değiştirerek yerleşik kültüre geçti. Maniheizm, Budizm ve İslam dinlerinin de etkisi buna katılınca Eski Türklerin farklı bir yönleri ortaya çıkma imkânı elde etti. Bundan dolayı geçtikleri yerleşik hayat tarzı onlara günümüze kadar gelen diğer Türk kökenli topluluklardan farklı olarak eşsiz sanat eserleri meydana getirme fırsatı tanıdı. Sonuçta Uygurlar, Türk tarihinin bozkır kültürüne göre daha sanatsal ve maddi kültür ürünleri açısından çok farklı bir cephesini oluşturdukları için kendilerine özel bir yer edindiler. Özellikle Moğolistan ve Sibiryaya coğrafyaları başta olmak üzere onların ortaya koydukları şehir ve benzeri mimari kalıntıları dikkat çekicidir.

Uygur adı Çin kaynaklarında Huei-ho, Wei-ho, Huei-hu, Wei-wu-er gibi şekillerde transkribe edilmiştir. Uygur adına 945 yılında yazılan Chiou Wu Tai Shih (Eski Beş Hanedan Tarihi) adlı Çin kaynağında şahin gibi dolaşan hücum eden anlamı verilmektedir. Yine uy (akraba, müttefik)dan geldiği ve On Uygur adının 10 müttefik (kabile) anlamında olduğu da

44 Bunlardan bazıları için bkz. H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, İstanbul 2003; Karcaubay Sartkojauli, *Orhun Yazıtları Tolik Atlası*, Astana 2002; Osman Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995; Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, Konya 2012; Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara 2012; Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2009; ayn.mlf., *Kül Tigin Yazıtı Notları*, İstanbul 2015; Eski Türk yazıtları üzerine yapılan yerli ve yabancı çalışmalar için ayrıca bkz. Erhan Aydın, *Türk Runik Bibliyografyası*, İstanbul 2017.

bildirilmiştir. Bu isme daha başka anlamların verildiğine de rastlanması Uygur adının tarih boyunca kazandığı şöhretten kaynaklanmış olmalıdır⁴⁵.

Orta Asya’da Gök Türk hâkimiyetinin sona ermesiyle doğan siyasi boşluktan faydalanarak kendi devletlerini kuran Uygurlar, aslında Töles boylarının arasında, hatta daha öncesinde IV ve V. yüzyıllarda Kao-ch’e (Kanglı) boylarının arasında bir kabile olarak görünmektedirler. 603 yılını takiben Gök Türklere karşı isyan eden Töles boylarının arasında da kesin bir şekilde adlarından bahsedilir. Bu arada 627-646 yılları arasında güçlü bağımsız bir şekilde varlığını korumayı başarabilen Sir Tarduş siyasi birliğinin içinde yer aldılar. Onların bahsedilen tarihte yıkılması üzerine, yani daha sonra 648 yılında Çin’e bağlandılar. 682’de II. Gök Türk Devleti kurulunca Dokuz Oğuzlarla birlikte bu devlete itaat etmek zorunda kaldılar. Bu arada Dokuz Oğuz boyları şu kabilelerden oluşuyordu: *Bugu (Pu-ku)*, *Hun*, *Bayırku*, *Tongra (T’ung-lo)*, *Ss-chie (İzgil)*, *Ch’i-pi*, *A-pu-sse*, *Ku-lun-wu-ku*, *A-tie (Ediz)*. Dokuz Oğuzlara Uygurlar da katılınca On Uygur adıyla anılmaya başladılar.

740 yılından sonra II. Gök Türk Devleti iç karışıklığa sürüklenince Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar ittifak yaparak ayaklandılar. Mağlup ettikleri Gök Türklerin hâkimiyetine karşı önce Basmılların kağanlığını kurarak ona katıldılar. Uygurlar doğu, Karluklar ülkenin batı kanatlarının idarelerini yani yabguluklarını aldılar. Ancak, Basmıl Kağanlığı daha fazla yaşama fırsatı bulamadı. Çünkü Uygurlar 744 yılında Basmılları bozguna uğratarak tarihçiler tarafından Ötüken Büyük Uygur Kağanlığı adı verilen devletlerini oluşturdular. Bundan sonra yaklaşık Orhun-Selenga ağırlık merkezli olmak üzere Moğolistan coğrafyasında Büyük Uygur Kağanlığı’nın hâkimiyeti söz konusudur. Bu esnada Uygurların kendileri de alt boy gruplarına ayrılıyorlardı. Bu alt boy grubu da yani bir tür küçük kabile birliklerinin adları Yaglakar, Hu-tu-ku, Hu (Chiou-lo-wu = Kürebir), Küremür, Mo-ko-hsi-chi (Bagasıgır), A-wu-ch’e (Ebirçeg veya Abırçak), Hu-wu-su, Yo-wu-ku (Yagmurkar), Hsi-ye-wu (Ayavire/Ayabire=Ayamur/Aymur) idi. Bahsettiğimiz noktada Uygurların kendilerinin de dokuz kabileden oluştuğunu ve bunun dikkat çekici bir durum olduğunu belirtmek gerekir.

Ülkemizde ve dünyada Uygur araştırmaları Gök Türk çalışmalarıyla beraber yürümüşdür denilebilir. Merhum Bahaeddin Ögel’in makale çalışmaları bu alanda da önde gelir⁴⁶. Gök Türk dönemi orijinal kaynaklarının neredeyse tamamının Uygur tarihi için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Hocam Gülçin Çandarlıoğlu da doktora ve doçentlik çalışmalarında Uygurlarla

45 Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Uygurlar*, İstanbul 2020, s. 26 vd.

46 “Türk Efsaneleri Üzerinde İncelemeler Uygurların Menşesi Efsanesi”, *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/1-2 (1947), s. 17-26; “İlk Töles Boyları”, *Belleten*, XII/48 (1948), s. 795-831; “Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi Kutluk Bilge Kül Kagan, Moyunçur”, *Belleten*, XV/59 (1951), s. 361-379; “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, *Belleten*, XIX/75 (1955), s. 331-376; *Sino-Turcica*, Tai-pei 1964; *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962.

ilgili orijinal kaynakların üzerinde çalışmıştır⁴⁷. Özkan İzgi ise hem bir seyahatname hem de hukuk ve kültür tarihi ile ilgili iki kitap yayınladı⁴⁸. Kürşat Yıldırım Uygur Kağanlığı üzerine bir monografi ve makaleler çıkardı⁴⁹. Yine Uygurların toprak hukuku ile belgelerin değerlendirilmesi Melek Özyetgin tarafından gerçekleştirildi⁵⁰. Emel Esin'in kültür tarihi ile ilgili eserinde de Uygur kültürüyle ilgili detaylı bilgiler bulunur⁵¹. Buna benzer malumatı Yaşar Çoruhlu'nun araştırmasında da görürüz⁵².

Uygur Kağanlığı'nın bu döneminde meydana getirilmiş eşsiz hazine değerinde yazıtların varlığı söz konusudur. Eğer Böğü Kağan Mani dinine meylectmemiş olsa yazıtların sayısı artarak devam ederdi ve biz Eski Türk kültür tarihine dair çok fazla şey öğrenme imkânı bulurduk. Yine de Bayan Çor Kağan zamanında dikilen Tes, Taryat ve Şine Us gibi yazıtlardaki bilgilerden faydalanabiliriz⁵³. Gök Türk dönemi tarihinin öğrenilmesinde olduğu gibi Uygur Kağanlığı için de Çin kaynakları çok önemlidir. Bu yüzden konuyla ilgili bütün Çin kaynaklarına baktık. Ülkemizde Uygur tarihinin Çince metinleri üzerinde ilk çalışma Hocam Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu tarafından yapılmıştır. Kendisinden çok şey öğrendiğim gibi eserinden de fazlasıyla faydalandım. Bilindiği gibi dünyada da Uygurlar hakkında çok sayıda araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda Colin Mackerras'ın Avusturalya'da yayınladığı Çince metinler üzerine eseri⁵⁴ de çok değerlidir. Yine Bahaeddin Ögel'in Uygur tarihinin problemlerine dair yayınladığı makaleleri göz ardı edilemez kanaatindeyiz. Bunun yanında Bahaeddin Ögel Hoca'nın yönetiminde yapılan doktora tezleri de Uygur tarihi araştırmalarına katkı sağlamıştır⁵⁵.

Uygurların ilk dönemlerinde Gök Türklerin yaptığı gibi oyma yazıyı kullanarak yazıtlar oluşturduklarını görüyoruz. Yine Uygurların Mani ve Buda dinlerine girdikten sonra Soğd alfabesini alarak geliştirdikleri ve bu alanda binlerce belge meydana getirdikleri bilinmektedir⁵⁶. Müller'in çalışmalarından başlayarak Uygurca metinler üzerinde çok sayıda bilimsel incelemenin yapıldığını görmek memnuniyet vericidir.

47 *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, Tai-pei 1967; *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, İ.Ü., Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1972; *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2004.

48 *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987; *Wang Yen-te Seyahatnamesi*, Ankara 1987.

49 Kürşat Yıldırım, *Uygur Kağanlığı 774-840*, İstanbul 2021; "Uygur Kağanlığı'nın Tarihi Coğrafyası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 236 (2018), s. 91-112; "Uygur Kağanlığı Tarihinin Yazımında Yazıtların Önemine Dair Bazı Örnekler", *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, ed. Ş. Doğan, İzmir 2022, s. 310-334.

50 *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, İstanbul 2014.

51 *İslamiyeten Önce Türk Kültürü ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.

52 *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul 2013.

53 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994; Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, İstanbul 2018; Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara 2013; Osman Mert, *Ötüken Uygur Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*, Ankara 2009; Hatice Şirin, *Köktürk ve Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara 2016.

54 Colin Mackerras, *The Uighur Empire, 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra 1968.

55 Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Tai-pei 1967.

56 F.W.K. Müller, *Uigurica II*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1911.

Açıklamaya çalıştığımız yukarıdaki eserlerin yanında konuyu bütün halinde ele alan eserler de vardır. Bizce bunların en önemlisi, İbrahim Kafesoğlu tarafından yazılan *Türk Milli Kültürü* adlı eserdir⁵⁷. Sağlam bir yöntemle İslam Öncesi Türk tarihini sağlam bir çerçeveye oturtmuştur. Kültür, medeniyet tanımlarından başlayarak siyasi tarih ve kültürel yapı konularına da açıklık getirmiştir. Bu özelliğiyle Eski Türk tarihi için temel başvuru kitabı sayılabilir.

İslam Öncesi Türk tarihi denince hiç şüphesiz Türklerin İslâmiyet'e girmeden önceki devirlerde Kore'den Orta Avrupa ve Balkanlara kadar uzanan geniş sahadaki tarihleri akla gelmektedir. Türk tarihinin başlangıcı da yeryüzünde yaşayan her milletin tarihinde olduğu gibi bazı problemlere sahiptir. Kaynak yetersizliği sebebiyle geçmişin derinliklerine gidildikçe tarihsel malzemenin azaldığı bilinen bir gerçektir. Nitekim kronolojik bakış açısıyla eski devirlere göz atıldığında kaynak azlığı yüzünden kesin sonuç elde edilebilecek araştırmalar yapmak zorlaşmaktadır. Bölgeye özgü bu zorlu tablo, İslam Öncesi Türk tarihini araştırmacısının karşısına çıkan bir engel olarak yansımıştır. Aslında Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanan geniş bir alanda runik harfli yazıtlar her tarafta görülmektedir. Henüz bozkırların iç dünyasını aydınlatmaya imkân verecek miktarda kendi yazılı kaynakları maalesef yeterli değildir. Bozkırların sahip olduğu sert coğrafi koşullar, üzerinde yaşayan toplulukları daima hayatta kalma mücadelesinde zorlamıştır. Orta Asya sakinleri hayatta kalmak için her türlü zorlukla boğuşurken, komşu Çin'de ılıman iklimlerde verimli topraklardan elde edilen ürünlerle refah içinde zengin bir ömür sürmek mümkün oluyordu. İklimlerin sertliğinden ve yaşanılan bölgenin zorluklarından kaynaklanan sebeplerden dolayı Eski Türkler az yazılı malzeme ürettiler. Buna rağmen sayısız yazıta ve son derece ilgi çekici kaya resimleriyle süslenmiş alanlara sahiptiler. Ama yine de kendi iç dünyalarını, tarihlerini doyurucu bir şekilde kaynaklara yansıtamadılar. Hayatın daha kolay olduğu alanlara (Çin, Maveraünehir, Doğu Türkistan, İran, Orta Doğu, Anadolu ve Balkanlar) gittikleri zaman tıpkı komşuları gibi onlar da daha fazla yazmaya başladılar ve çok sayıda ürünler verdiler.

Belge azlığının yanı sıra ulaşılan kaynakların çok farklı dillerde yazılmış olması, araştırmacıları daima komşu milletlerin tarih kaynaklarına bakmaya sevk etmiştir. Bu nedenle yukarıda da çok açıkça belirtildiği üzere Türklerin kendi dillerinde meydana getirdikleri kaynakların azlığı İslam öncesi Türk tarihini araştırmayı zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla niteliğini belirtmeye çalıştığımız İslam öncesi Türk tarihine ilişkin Orta Asya araştırmalarının olmazsa olmazı Çin kaynakları ve araştırmacıların Çince bilmesidir. Araştırmaların bu yönü tamamlanmadığında yapılan çalışmalar hiç bir şekilde sağlam gövdeye oturmamaktadır. Aslına bakılırsa sadece Çin kaynakları değil M.S. IV. yüzyıldan itibaren Bizans (Grek) ve Latin dillerinde yazılmış kaynaklar, M.S. VII. yüzyıldan başlayarak ise İslam kaynakları (Arap ve Fars) önem kazanmaktadır. Bu arada Soğdça, Toharca, Tibetçe, Sanskritçe gibi

57 Eser ilk önce 1977 yılında yayınlanmış, daha sonra defalarca tekrar basılmıştır.

diğer dillerde az da olsa bilgi veren kaynaklar mevcuttur. Rusça ise X. yüzyıldan sonra değer kazanmaktadır.

Batılı araştırmacıların Türk tarihi açısından çok faydalı olan incelemelerinde bazen bilgi eksikliği veya bilimsel hatalarla karşılaşılır. Konuya ve olaylara bilimsel açıdan bakıldığında bu çeşit hatalar normal karşılanabilir. Ancak, maalesef iki önemli noktaya bakış ağısında hatalı davranıldığı söylenebilir. Birincisi barbar kelimesinin kullanımında karşımıza çıkar. Çinliler kendilerinden olmayan yabancı kavimleri özel adlarının yanında kuzeyli yabancılar, güneyli, batılı, doğulu yabancılar şeklinde genel adlarla zikretmişlerdir. Kelimenin aslı Çinli olmayan kuzeyli, güneyli yahut batılı yabancılar (özellikle genel altında toplanan gruplara işaret edilir) iken Batılı araştırmacılar tarafından bunun yerine eski barbar tanımlaması konmuş ve bilim dünyasına bu şekilde yerleştirilmiştir. Aslında Çinliler kendilerinden olmayan kavimlere barbar dememişti. İkinci konu Çinlilerin olayları taraflı kaydettiğinin göz ardı edilmesidir. Çinliler yabancıları özellikle Türkleri asi, her zaman Çin'e vassal olması gereken bir millet gözüyle yazmışlardır. Çünkü kendi imparatorlarını "gögün oğlu", "Tanrının yeryüzündeki temsilcisi" olarak görüyorlardı. Zaten Çinlilerin kendi geleneklerinde "Çin" dünyanın merkezi kabul ediliyordu. Bunun sonucunda kendi başarılarını yüceltiyor, Türklerin başarılarını küçümsüyorlardı. Bu yaklaşım da kaynaklara aynen yansımış, Batılı araştırmacılar bunun üzerinde durmamışlardır. Zamanımıza kadar yapılan araştırmalarda dikkati çekici bir diğer özellik ise, bilim adamlarının incelenen konuyla ilgili tek metne bağlı kalmaları diğerlerini göz ardı etmeleridir. Oysa birbirinden ayrı Çince metinlerde aynı konu ile ilgili farklı ve zengin malumat bulunabilmektedir. Ancak, Eski Çince metinleri anlamamanın getirdiği aşırı zorluk araştırmacıları tek metne bağlı kalmaya sevk etmiş olmalıdır.

Batılıların sinoloji ile uğraşmaya başlamalarından bu yana Çince isimlerin Latin harfleriyle yazımı konusunda tam bir sistem oturtulamamıştır. Bunun sebebi Çincenin çok farklı bir ses yapısına sahip olması ve her araştırıcının da bu seslere kendi ülke diline göre karşılık bulmaya çalışmasıdır. Neticede Çincenin diğer dillerde ortaya değişik çeviri yazımları çıkmıştır. Bu durum ülkemizde Çince bilmeyen araştırmacılar açısından problemler yaratmaktadır. 880'lerde Sir Thomas Wade, bir transkripsiyon sistemi geliştirmiş, 1912'de H. A. Giles onun sistemini daha da ileriye götürmüştür. 1930'lara doğru Wade-Giles transkripsiyon sistemi adıyla bütün dünyada yayılma imkânı bulmuştur. Ancak çok geçmeden bu sistemin eksikliklerinin olduğu anlaşıldığı için birçok sinolog bunu kullanmaktan vazgeçmiştir. Günümüzde araştırmacıların kendi dillerine göre transkribe ettikleri görölmektedir. Ülkemizde W. Eberhard'ın öncülüğünde Sinoloji araştırmaları başlayıp gelişirken Eberhard ve B. Ögel tarafından Wade-Giles sistemi kullanılmıştır. Bunun yanında her iki bilgin Türkçe okunduğu gibi yazma girişimlerinde de bulunmuştur.

şahıs isimlerinin Türkçe karşılığının bulunabilmesi karşılaşılan en büyük problemlerden biridir. İsimlerin tam olarak Türkçesi anlaşılamadığı için Çince metindeki özgün kullanımları

transkribe edilmektedir. Bu da yapılan araştırmaları Çince bilmeyen okuyucular açısından sevimsiz kılmaktadır.

670’i takip eden yıllarda İslâm ordularının Horasan üzerinden Maverâünnehir’e ulaşması ve Türk boylarıyla temas etmesi sonrasında İslam kaynaklarında Türklerle ilgili bilgiler birden geniş yer tutmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu da doğudaki Çin kaynakları ile batıdaki İslam kaynaklarının karşılaştırılmasını sağlamıştır. Bu girişimler özellikle Türgişler, Karluklar ve Uygurlar hakkındaki bilgilerin daha rahat anlaşılabilmesi açısından oldukça olumlu neticeler vermiştir.

Benzer bir zorluk Türkçe unvanlar için de geçerlidir. Bununla birlikte bu unvanların işlevlerinin öğrenilmesi bunların anlaşılmasını biraz olsun kolaylaştırmaktadır.

Çin dışında Orta Asya’daki yer isimlerinin Çince yazılışlarının karşılığını bulmak da önemli bir problemdir. Çinliler kendi ülkelerindeki yer isimlerinin sözlüğünü hazırlamışlardır. Ancak, Orta Asya’daki yer isimleri konusunda herhangi bir sözlük yapılmamıştır. Bilim adamları muhtelif incelemelerinde son derece kıymetli tesbitler yaparak çoğu yer isminin aslını bulmayı başarmışlardır. Ancak eski devirler için özellikle kuzey Orta Asya’da geçen yer isimlerinin karşılığı hala belirlenememiştir. Bazen tahminler yapılırsa da kesin neticelere varmak çok zordur.

Yer isimleri konusunda bir diğer zorluk da aynı yerin Çin kaynaklarında farklı devirlerde değişik isimlerle anılmasıdır. Bazen değişik yerlere aynı ismin verildiği de görülür. Çinliler yabancı yer isimlerini kendi ses sistemlerine göre karşılık vererek kaydetmişlerdir. Dolayısıyla değerlendirme yaparken hangi yer adının hangi devirde kullanıldığını da bilmek gerekir. Mesela İslam öncesi devirlerde Taşkent’e taş ülkesi anlamına gelen Shih-kuo denirken, sonraki yüzyıllarda ismin Çince transkripsiyonu için Taşkent sözünün ses değerine yakın Ta-shih-kan kelimesi kullanılmıştır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Çinliler metinleri taraflı bir şekilde kaleme almışlardır. Resmi tarihlerde bu taraflılık daha çok ön plana çıkmaktadır. Savaşlarda Türklerin kazandığı zaferler küçümsenmiş, Çinlilerin başarıları yüceltilmiştir. Olayların çarpıtılması verilen rakamlara da yansımıştır. Çin’e hücum eden Türklerle asi, yağmacı gibi isimler takılırken, barış zamanında da vassal lakabıyla tanımlanmışlardır. Türklerin Çin’e gönderdikleri hediyeler vergi (haraç) olarak adlandırılırken, Çinlilerin ödediği vergiler hediye şeklinde kaydedilmiştir.

Diplomatik ilişkilerde Çinliler Türk hükümdarlarına ve ileri gelen devlet adamlarına bazen ünvanlar sunmuşlardır. Bu ünvan sonuçlarında Türkler o sırada Çin’den güçlü olsa dahi bağışlanma şeklinde kaydedilmiştir.

Özel okunuşlar da ayrı bir sorun alanı olarak karşımıza çıkar. Yüe-chih’ler, T’u-yü-hun’lar, Ta-yüan (Fergana) bunlara en iyi örnektir. Yüe-chih ismindeki Chih (c1) karakteri

aslında Shih (şı) şeklinde seslendirilmektedir. Sadece Yüe-chih kavmini belirtmek için shih karakteri burada Chih okunmuştur. T'u-yü-hun ismindeki Yü'nün asıl okunuşu ku (vadi)'dir. Burada T'u-yü-hun kavmini belirtmek için Yü şekliyle kaydedilmiştir. Ta-yüan ismindeki Yüan'in asıl okunuşu Wan'dır. Ancak, Fergana'nın Çincesi yazılırken Wan ismi özel olarak burada Yüan şeklinde belirtilmiştir.

Ülkemizde Tanzimat'tan sonra değişen tarihi anlayışı sonucu İslam Öncesi Türk Tarihine az da olsa ilgi duyulmasına rağmen esas değişim Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte gerçekleşti. Henüz devletin kuruluş aşamasında tesis edilen Türkiyat Enstitüsü ile daha sonra açılan Türk Tarih Kurumu'nun başlıca görevleri arasında Eski Türk tarihini araştırıp gün yüzüne çıkarmak vardı. Ne var ki, aradan geçen 70-80 sene gibi uzun bir sürede düşünölen hedeflere ulaşıldığı söylenemez. Zaten İslam Öncesi Türk tarihine bilimsel açıdan Üniversitelerin tarih bölümlerinde araştırmaların zorluğundan dolayı olsa gerek, çok az ilgi gösterilmiştir.

Uzun süre Batı emperyalizminin etkisinde gelişen İslam Öncesi Türk Tarihi çalışmaları, Batı'da Avrupa eksenli bir bakış açısıyla değerlendirilmiş ve Türk kökenli topluluklar için kökü Eskiçağ'da Roma devrine dayanan barbar tanımı yayınların çoğunda kullanılır olmuştur. Belki de bu korkunun temeli Attila ve Avrupa Hunlarının yaptığı etkidir. Çünkü Attila ve Hunların Avrupa toplumları hafızalarındaki etkisi II. Dünya Savaşı'na kadar kıta boyunca söylenegelmiştir. Dolayısıyla Asya'dan gelen her topluluk Avrupalılar için barbar diye nitelendirilmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra araştırmaların derinleştirilmesi sonucunda durumun biraz değiştiğini söylemek mümkündür. Belki yüzyıllardır süren emperyalizmin artık etkisini yitirmeye başlaması bu değişime katkı sağlamış olabilir. Artık, Eski Türkleri biraz daha yakından tanıyan bilim adamları, onların kendilerine özgü bir kültürleri ve hayat tarzları olduğunu keşfederek, eski küçümseyen tavırlarından vazgeçmeye başlamışlardır.

Bu arada Avrasya coğrafyasında özellikle Güney Sibiry'a'daki Yenisey Irmağı havzasında Altay Dağları'nda çok sayıda yazıt daha bulunmuştur. Yazıtların Rus bilim adamları tarafından okunması Eski Türk tarihine çok önemli katkı sağlamıştır. Bu gelişmeler sonucunda Avrasya bozkırlarında yaşayan halkın sosyal yapısının anlaşılması da barbar yaftasının kalkmasında etkili oldu. Zaten günümüzde Kuzey Çin'de Kırgızistan, Kazakistan, Moğolistan, Güney Sibiry'a'nın geniş alanlarında yeni bulunan yazıtların sayısı günden güne artmaktadır.

Türkiye'ye gelince; Türkiye'de W. Eberhard ve B. Ögel gibi bilim adamları bu konulara önemli başlangıçlar yapsalar da zamanımızda yeterli araştırmanın gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir. Her şeyden önce Osmanlı Tarihi araştırmalarının arşiv belgeleri sayesinde kolay yürütölmesi, araştırmacıların çoğunu bu alana yöneltmektedir. Yine Cumhuriyet tarihi ve diğer yakın devirler de araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Açıkça vurguladığımız gibi, İslam Öncesini araştırmak zor ve yöntemi de farklıdır. Ülkemizde biraz da bahsetmiş

olduğumuz bu zorlukların sonucunda karşılaşılan tablo, maalesef batı dillerinde yazılmış eserlerin etkisinde fazlaca kalınmasıdır. İngilizce öğrenmenin daha kolay olması nedeniyle ve bu dilde öğretim yapan üniversitelerde tarih çalışmaları araştırmacılıktan çok tercüme ya da sadece İngilizce yazılmış eserleri okumak şekliyle yürütülmektedir. Bunun sonucu yüzeysellik ve bilinenlerin tekrarı söz konusudur. Dolayısıyla Avrupa'da XIX. yüzyılda yoğunlaşmaya başlayan sömürgecilik etkisindeki Avrasya ve İslam Öncesi Türk araştırmaları ülkemizde hâlâ ancak, bazı üniversitelerde kendisine yer bulabilmektedir. Buna göre Eski Türkler, göçebe, kültürsüz, geri bir toplumdur. Aslında özgün kaynakların asılları doğrudan okunduğunda Türklerin eski çağlarında kendilerine özgü sağlam bir toplum yapısı ve siyasal sisteme sahip oldukları anlaşılır. Dünya görüşlerinin de farklı olduğu, tabiatı kendilerine özgü bir şekilde algıladıkları ve özgün bir yaşam biçimlerinin varlığı açıkça fark edilir.

Peki sorunlarından bahsettiğimiz İslam Öncesi Türk Tarihi araştırmalarının sağlıklı sağlam bir temele oturmuş bir şekilde yürütülmesi için izlenmesi gereken yol nedir?

Öncelikle çözülmesi gereken, İslam Öncesi Türk tarihinin gövdesinin oluşturulması problemi. Yazının başında belirttiğimiz gibi oluşturulacak söz konusu sağlam gövdenin kuvvetli kaynak bilgisiyle donatılması mecburiyeti vardır. Bu yönde yapılması gereken ilk iş, Türk tarihinin nereden başlatılacağını tesbit etmektir. Bu çerçevede Türk kelimesinin anlamı, ne zaman ortaya çıktığı, en eski Türk anayurdunun neresi olduğu açığa kavuşturulmalıdır. İkinci olarak, Türk göçleri bütün boyutlarıyla ele alınmalıdır. Göçlerin sebepleri, sonuçları tarihte oynadıkları rol açık anlaşılır bir şekilde analiz edilmelidir. Üçüncü olarak, Türklerin boy sistemi çok dikkatli araştırılarak sistematik bir şekilde analiz edilmelidir. Özellikle Eski Türk Sosyal yapısı içinde üstlendiği işlevler mutlaka ortaya konulmalıdır. Dördüncüsü Türk tarihi araştırmalarının yürütülebilmesi için gereken ana gövdenin inşası için bir model devletin belirlenmesidir. Bu devlet de hiç şüphesiz Gök-Türk (Türk) Kağanlığı'dır. Bilindiği gibi Gök-Türk devletinin asıl adı Türk devletidir. Türk adı resmi devlet adı olarak kullanıldığı gibi örgütlenme ve sosyal sistem açısından kendisinden öncekilerin somut bir devamı ve sonraki bütün Türk devletlerinin özeti gibidir. Avrasya coğrafyasında kurulmuş olan bütün irili ufaklı tüm Türk devletlerinde Gök-Türk tarihinin izleri bulunur. Beşinci yani son adım İslamiyet'i kabul etmelerinden önce Türklerin Avrasya bozkırlarında yaşadıkları esnada komşu yerleşik kavimlerle ne tür temasları içinde olduklarını belirlemektir. Buna bağlı olarak yapılmış temasların sonucunda ortaya çıkan değişimler analiz edilmelidir. Türklerin yaşam biçimleri bu temaslardan nasıl etkilenmiştir? Ya da Türkler komşu kavimleri nasıl etkilemiştir ve sonucu ne olmuştur?

Eski Türk tarihini araştırmak isteyenlerin her şeyden önce en az bir kaynak dili bilmesi gerekmektedir. Bildikleri dilin üzerinde birkaç Batı dili öğrenmeleri faydalı olacaktır. Bunun dışında çok sağlam coğrafi bilgi ile kendilerini donatmaları ihtiyacı söz konusudur. Mekan problemini kavramsal anlamda çözememek, yapılan çalışmaların sağlıklı bir biçimde

yorumlanmasını engelleyecektir. Mümkin olduğu oranda sık sık olayların geçtiği alanlara geziler yaparak, doğal yapıyı analiz etmenin faydası açıktır. Arkeoloji alanında yapılan çalışmalar da İslam Öncesi Türk Tarihine önemli katkı sağlamaktadır. Özellikle yazılı kaynakların kıt bulunduğu alanlarda değerlendirmeleri arkeolojik malzemeye göre yapabilmek mümkündür. Bütün bunların yanı sıra temel bir nokta da sadece bilinen kaynakların etkisinde kalmamak için konuyla ilgili diğer bütün kaynak ve yayınların izlenmesi ve karşılaştırmalı analitik okumaların yapılmasıdır.

Tüm bunların yanı sıra Eski Türk tarihini merak eden gruplar da yanlış bilgiler içeren yazılar üretmekte ve kaynak yetersizliğini kendilerine göre değerlendirip abartmaktadırlar. Böylece olmamış olaylar olmuş gibi gösterilmekte, ya da bazı olaylar olduğundan farklı şekillerde değerlendirilip ortaya sunulmaktadır. Her ne kadar iyi niyetle yaklaşılsa yaklaşılsın aşırı abartı, yanlış bilgi ve hatalı yorumlar aslında Türk tarihine zarar verme önünde engel oluşturmaktadır. Çünkü ortaya çıkan bilgi kirliliği kısa sürede toplumun hafızasından silinmemektedir. Sonuçta İslam Öncesi Türk tarihi araştırmalarının en büyük problemlerinden biri bilgi kirliliğidir. Yaratılan bilgi kirliliğinden kurtulmak yapılacak en önemli işlerden biridir.

Bilim ve teknolojinin hızla geliştiği çağımızda ortaya çıkan yeni imkânlardan faydalanılmalıdır. Son yıllarda yaptığımız saha gezilerindeki gözlemlerde açıkça fark ediyoruz ki yeni gelişen bilim alanlarından faydalanmalıyız. Özellikle yazılı kaynakların yetersiz olduğu alanlarda osteoloji (kemik bilimi), klimatoloji (iklim bilimi), bitki bilimi, paleantoloji, genetik gibi bilim dalları ön plana çıkmaktadır. Bu alanları bilen tarih uzmanları yetiştirmek İslam Öncesi Türk tarihine büyük katkı sağlayacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Çin Kaynakları

Shih-chi史記, 110. bölüm.

Han Shu漢書, 94. bölüm

Hou Han Shu後漢書, 89. bölüm.

Chin Shu 晉書, 97. bölüm.

Tzu-chih T'ung-chien 資治通鑑

T'ung Tien 通典

Ts'e-fu Yüan-kuei 冊府元龜.

Chou Shu 周書, 50. bölüm.

Pei Shih 北史, 99. bölüm.

Suei Shu 隋書

T'ung Tien 通典, 197. bölüm.

Ts'e-fu Yüan-kuei 冊府元龜, 958. bölüm.

T'ung Chih 通志, 636. bölüm.

Tsu-chih T'ung-chien 資治通鑑

Wen-hsien T'ung-k'ao 文獻通考, 343. bölüm.

Chiou T'ang Shu 舊唐書, 198. bölüm.

Hsin T'ang Shu 新唐書.

Araştırma Eserleri

Amartuvsin, Ç.-N. Batbold-G. Eregzen-B. Batdalay, *Çandman Har Uuln Arheologiyın Dursgal*, I, Ulaanbaatar 2015.

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları*, Konya 2012.

_____, *Türk Runik Bibliyografyası*, İstanbul 2017.

_____, *Uygur Yazıtları*, İstanbul 2018.

Balcı, Gökçe, *Tabgaçlar*, İstanbul 2018.

Bang, W., *Über die Köktürkische Inschrift auf der Süd Seite des Kül Tegin Denkmals*, Leipzig 1896.

Barfield, Thomas, *The Perilous Frontier*, Blackwell, Massachusetts 1989.

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, terc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981.

Baykuzu, Tilla Deniz, "V. Yüzyılda Kuzey Çin'de Kurulan Bir Hun Devleti: Kuzey Liang", *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 758-762.

_____, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yay., Konya 2012.

_____, *Kuzey Liang'da Kurulan Hun Devleti*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

Biçurin, N. Yakinef, *Sobreniye Svediy o Narodah Obvitavşih v Sredney Azii v drevnaya vremena*, Sanktpeterburg 1851, 2. baskı 1950.

Chavannes, Edeoard, *Documents sur les Tou-kiuo Occidentaux*, Petersbourg 1903.

_____, *Notes Additionnelles Documents sur les Tou-kiuo Occidentaux*, Petersbourg 1906.

Chien-ch'ün, Kao, *Tzuei-hou I-ke Hsiung-nu*, Pei-ching 2009.

Chin-k'uei, Chang, *Hsiung-nu Ti-kuo*, Pei-ching 2009.

Christian, D., *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Blackwell Publishers, Oxford 1998.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Ötügen Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış

- Doçentlik Tezi, İstanbul 1972.
- _____, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, Tai-pei 1967.
- _____, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2004.
- Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul 2013.
- Eberhard, W., “Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya’da At Cinsleri”, *Ülkü*, sayı 92 (1940), s. 161-172.
- _____, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Batı Asya Halklarının Medeniyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1942), s. 125-191.
- _____, “Çin Kaynaklarına Göre Türklerde ve Komşularında Spor”, *Ülkü*, sayı 87 (1940), s. 204-215.
- _____, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, I/4 (1943), s. 19-29.
- _____, “Muahhar Han Devrinde (M.S. 25-M.S. 220), Hun Tarihine Kronolojik Bakış”, *Belleten*, IV/16 (1940), s. 337-385.
- _____, *Çin Tarihi*, Ankara 1987.
- _____, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.
- Ecsedy, H., “Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second half of the VIth Century”, *Acta Orientalia*, XXI, Budapest 1968, s. 131-180.
- Ercilasun, Konuralp, *Türk Tarihinde Asya Hunları*, Ankara 2020.
- Erööl-Erdene, Çimiddorjiyn, *Hunnugiyn Yazguurtmı Orşuulğın Dursgalın Sudalгаа*, Ulaanbaatar 2015.
- Esin, Emel, *İslamiyetten Önce Türk Kültürü ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.
- Franko, Otto, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, Berlin 1930.
- Gabain, A.M.V., “Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış”, çev. Saadet Ş. Çağatay, *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II/5 (1944), s. 685-696; VIII/3 (1950), s. 373-379.
- Giraud, René, *L'Empire de Turc Celéste*, Paris 1960.
- Golden, P., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002.
- de Groot, M., *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, I, Berlin-Leipzig 1921.
- de Guignes, J., *Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongols et des Occidentaux*, Paris 1756-58 (Türkçe trc. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1325h).
- _____, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 2019.
- Hayashi, T., “Development of a Nomadic Empire”, *Bulletin Ancient and Orient Museum*, XI, Tokyo 1990.
- İzgi, Özkan, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987.
- _____, *Wang Yen-te Seyahatnamesi*, Ankara 1987.
- Jen-t’ang, Chang, *Doğu Göktürkleri*, Doktora Tezi, özel baskı Taipei 1968.
- Julien, Stanislas, “Documents Historique sur les Tou-kioüe Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par”, *Journal Asiatique*, 1864.
- _____, *Documents Sur Les Tou-kioüe (Turcs)*, Paris 1877.
- Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987.
- Kiselev, S. V., *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva 1950.
- Kubarev, G. V., *Kultura Drevnih Tyurok Altaya, Po Materialam Pogrebalnih Pomyatnikov*, Novosibirsk 2005.

- Kurat, A. N., “Göktürk Kağanlığı”, *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, X/1-2 (1952), s. 1-56.
- Lattimore, Owen, *Inner Asian Frontiers of China*, Oxford University Press, Boston 1992.
- Lbova, L. V., *Paleolit Severnoy zoni zapadnogo zabaykalya*, Ulan Ude 2000.
- Ligeti, L., “Asya Hunları”, *Attila ve Hunları*, derleyen Gyula Németh, çev. Şerif Baştav, İstanbul 1962, s. 27-56.
- Mackerras, Colin, *The Uighur Empire, 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra 1968.
- Mao-tsai, Liu, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I-II, Wiesbaden 1958.
- McGovern, W. M., *The Early Empires of Central Asia*, Newyork 1939.
- Mert, Osman, *Ötügen Uygur Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*, Ankara 2009.
- Müller, F.W.K., *Uigurica II*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1911.
- Naseleniye Gornogo Altaya v Epohu Rannego Jeleznogo Veka Kak Etnokulturniy Fenomen: Proishojdeniye, genezis, İstoriçeskiye Sudbi*, (komisyon), Novosibirsk 2003.
- Novgorodova, E. A., *Drevniyaya Mongolia*, Moskva 1989.
- _____, *Naseleniye gornogo Mongolia v epohu rannego jeleznege veka kak etnokulturniy fenomen, proishojdeniye genezis istoriçeskiye sudbi*, Novosibirsk 2003.
- Onat, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Ankara 2012.
- _____, “Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler”, *Belleten*, LIV/211 (1990), s. 913-920.
- _____, “Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri Hakkında Bir İnceleme”, *Belleten*, LV/212 (1991), s. 71-78.
- _____, “Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26 (1992), s. 63-71.
- _____, “Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S. 220)”, *Belleten*, LI/200 (1987), s. 611-624.
- _____, “Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi (MS. 25-46)”, *DTCF Dergisi*, XXXI/1-2 (1987), s. 383-395.
- _____-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *Han Hendenlığı Tarihi Hsiung-nu Monografisi*, Ankara 2006.
- Orkun, H. Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987; Ankara 1994.
- Otkan, Pulat, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul 2018.
- Ögel, Bahaeddin, “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, *DTCF Dergisi*, VI/4 (1948), s. 259-278.
- _____, “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar Notlar”, *Belleten*, XXI/81 (1957), s. 81-137.
- _____, “İlk Töles Boyları”, *Belleten* XII/48 (1948), s. 795-831.
- _____, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962.
- _____, *Sino-Turcica*, Tai-pei 1964.
- _____, “Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi Kutluk Bilge Kül Kagan, Moyunçur”, *Belleten*, XV/59 (1951), s. 361-379.

- _____, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten*, XIX/75 (1955), s. 331-376.
- _____, "Türk Efsaneleri Üzerinde İncelemeler Uygurların Menşe Efsanesi", *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/1-2 (1948), s. 17-26.
- _____, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981, 2. Baskı Ankara 2015.
- Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara 2012.
- Özerdim, Muhaddere N., "Chou'lar ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini", *Belleten*, XXVII/105 (1963), s. 1-23.
- Özyetgin, Melek, *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, İstanbul 2014.
- Parker, E. G., *A Thousand Years of the Tartars*, Shang-hai 1895.
- Pelliot, Paul, "L'Origine de Tou-kioue, Nom Chinois de Turc", *T'oung Pao*, Second Series, XVI/5 (1915), s. 687-689.
- Radloff, Wilhelm, *Alttürkische Inschriften der Mongolei*, Peterburg 1897.
- _____, *Aus Sibirien*, I-II, Leipzig 1884 (Türkçe terc. Ahmet Temir, *Sibirya'dan*, Ankara 1976).
- Sartkojaulı, Karcaubay, *Orhun Yazıtları Tolık Atlası*, Astana 2002.
- Sertkaya, Osman, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995.
- Taşağıl, Ahmet, "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", *MSÜ Fen-Edeb. Fak. Dergisi*, sayı 1 (1992), s. 121-134.
- _____, "Gök Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları", *Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, Tarih Boyunca Türklerde İnsan Hakları Kitabı*, I, İstanbul 1992, s. 93-116.
- _____, "Gök Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, LXIII/236 (1999), s. 23-42.
- _____, "Kapgan Kağan Devrinde Gök Türk-Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 65 (1991), s. 307-320.
- _____, "Kapgan Kağan (692-716)", *Belleten*, LVII/218 (1993), s. 51-70.
- _____, *Bozkarların İlk İmparatorluğu Hunlar*, İstanbul 2020.
- _____, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004.
- _____, *Gök Türkler I*, Ankara 1995.
- _____, *Gök Türkler II*, Ankara 1998.
- _____, *Gök Türkler III*, Ankara 2004.
- _____, *Uygurlar*, İstanbul 2020.
- Tekin, Talat, *Hunların Dili*, Ankara 1993.
- _____, *Orhon Yazıtları*, İstanbul 2003.
- Thomsen, V., "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées", *Mémoire de la Société Finno-ougrienne*, V, Helsinki 1896.
- Törbat, Ts., *Mongol Ba Bus Nutgiyn Bugan Höşööniy Soyol*, I-II, Ulaanbaatar 2018.
- Treasures of the Xiongnu*, ed. Gelegdorj Eregzen, Ulaanbaatar 2011.
- Tseveendorj, D., *İstoriya Drevnego İssskustva Mongolii*, Ulaan Baatar 2012.
- Tsultem, Nyam-Osorin, *İskkusstvo Mongolii*, Moskva 1984.
- Türkeli, Cevat, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi,

İstanbul 1990.

User, Hatice Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2009.

_____, *Köktürk ve Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara 2016.

_____, *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, İstanbul 2015.

Wen-shen, Tsai, *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, Tai-pei 1967.

Yıldırım, Kürşat, *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*, İstanbul 2016.

_____, *Uygur Kağanlığı 744-840*, İstanbul 2021.

_____, *Çin Tarihi*, İstanbul 2021.

_____, "Hunlar ve Gansu Bölgesi", *Atsız Armağanı*, II, haz. Saadettin Y. Gömeç, Ankara 2017, s. 187-200.

_____, "Asya Hunlarının Kurultay Yerleri Hakkında", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XVI/2 (2016), s. 197-209.

_____, "Hunların Gansu Koridoru'ndaki Guzang 姑臧 Şehri Üzerine Bazı Notlar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 39 (2016), s. 61-69.

_____, "Uygur Kağanlığı'nın Tarihi Coğrafyası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 236 (2018), s. 91-112.

_____, "Uygur Kağanlığı Tarihinin Yazımında Yazıtların Öneme Dair Bazı Örnekler", *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, ed. Ş. Doğan, İzmir 2022, s. 310-334.

_____, (haz.), *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul 2013.

Yü, Ying-shih, "Hsiung-nu (şyung-nu)", *Erken İç Asya Tarihi*, ed. D. Sinor, Türkçe terc. S. Esenbel, İstanbul 2000, s. 167-208.